

Hacı Çiçek

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi
Eğitim Fakültesi, Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Education, Department of Arabic Language Education
Adıyaman/Turkey
hcicek02@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-4735-6349

Mehmet Yolcu

Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Bitlis/Turkey
myolcu@beu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4501-4399

Makale Bilgileri

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi: 17.05.2021

Kabul Tarihi: 09.06.2021

Yayın Tarihi: 15.06.2021

Yayın Sezonu: Haziran/June 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Nehcu'l-Belâğa'da Hz. Ali'nin Taraftarlarına Ve Muhaliflerine Karşı Tutumu

Nehcu'l-Belâğa Örneği♦

Özet

Hız. Ali, bir devlet adamı ve idareci olmasının yanı sıra aynı zamanda Arap dili ve edebiyatının öncüleri arasında yer almaktadır. Onun devlet adamlarına ve siyasî rakiplerine gönderdiği mektup ve emirnamelerde edebî birçok ayrıntılar mevcuttur. Onun mektup ve emirleri, ölümünden sonra bir araya getirilmiştir. eş-Şerîf Radî tarafından toplanan ve Hız. Ali'ye nisbet edilen *Nehcu'l-Belâğa* adlı eserde, onun kendi ailesine; gerek sivil gerekse askerî

♦ Bu çalışmamızda Muhammed b. Huseyn Şerîf er-Radî'nin *Nehcu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Abduh (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1992) nüshası esas alınmıştır. Bu makale, 27.08.2019 tarihinde Adıyaman Gölbaşı ilçesinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sunumu yapılan "Nehcu'l-Belâğa'da Hız. Ali'nin Taraftarlarına ve Muhaliflerine Karşı Tutumu" adlı çalışmanın yeniden gözden geçirilerek değiştirilmiş şeklidir.

memurlarına yaptığı birçok öğüt bulunmaktadır. Eser, hem anlamca hem Arap dili ve belagati bağlamında önemli bir yere sahiptir. Hz. Ali, mektuplarında hiçbir zaman dengeli olmayı terk etmemiştir. Sivil hayatında olduğu gibi askeri hayatında da dengeli davranmıştır. İslâm ahlakına bağlı kalmıştır. Hz. Ali, savaş öncesi, rakiplerine nasihat etmiş, fayda vermediğinde ise onlarla savaşmaktan geri durmamıştır. Hz. Ali, sözlerine Allah'ı överek başlamıştır. Hem dostuna hem düşmanına, güzel tavsiyelerde bulunmuştur. O, ölüm döşeginde iken oğulları Hasan ve Hüseyin'e tavsiyelerde bulunmuştur. Valilerine, halka yumuşak davranmasını ve hazinenin sırtından zengin olmamalarını öğütlemiştir. Komutanlarına savaşta taşkınlık yapmalarını emretmiştir. Ailesine her konuda diğer insanlara model olmalarını tavsiye etmiştir. Siyasî rakiplerine de güzel tavsiyelerden geri durmamıştır. Bu çalışmada Hz. Ali'nin belagat içerikli mektup, emirname ve hutbeleri ışığında çevresine ve rakiplerine karşı takındığı tutum ve davranışlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ali, Nehcu'l-Belâga, Tavsiyeler, Mektuplar, Hitabeler

Hz. Ali's Attitude Towards His Supporters And Opponents In Nahcu'l-Balaga

Abstract

Hz. Ali in addition to being a statesman and administrator, is also one of the pioneers of Arabic language and literature. There are many literary details in his letters and orders to his statesmen and political rivals. His letters and orders were put together after her death. Collected by the co-Sharif Radi and Hz. Ali Nahcu'l-Belâga in his work relative to his own family; there are many counsels he gave to both civilian and military officers. The work, has an important place both in meaning and in the context of Arabic language and rhetoric. Hz. Ali in his letters never ceased to be balanced. He acted balanced in his military life as in his civilian life. Adhered to Islamic morality. Hz. Ali, before the war, advised his rivals, but when he did not benefit, he did not stop fighting them. He gave good advice to both his friend and his foe. When he was on his deathbed, he gave advice to his sons, Hassan and Husayn. He advised his governors to be gentle to the public and not to be rich from the back of the treasury. He commanded his commanders to outrun the war. He advised his family to be a model to other people on everything. He did not give up on good advice to his political rivals. In this study, Hz. Ali's attitudes and behaviors towards his environment and rivals will be discussed in the light of eloquent letters, orders and sermons.

Keywords: Hz. Ali, Nahcu'l-Balaga, Recommendations, Letters, Speeches

GİRİŞ

Arap dili ve edebiyatı alanında önemli bir yere sahip olan *Nehcu'l-Belâga* adlı eser, daha sonra Şiilik tarafı ağır basan Şerîf er-Radî (ö.406/1015)¹ tarafından kaleme

¹ Asıl adı, Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Huseyn b. Musa b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî'dir. Bağdat'ta doğmuştur. Baba tarafından soyu imam Mûsâ el-Kâzım yoluyla Hz. Huseyn'e, annesi Fâtma bint Huseyn yoluyla Hz. Hasan'a dayanır. Ebû Ali el-Fârîsî ve İbn Cinnî gibi meşhur âlimlerden Arapça dersleri almıştır. Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, Kadı Abdullâh el-Ekfânî'den Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî

alınmıştır. Eser, Hz. Ali (ö.40/661)'ye nispet edilen görüşleri içermektedir. Müellif Şerîf er-Radî, derlediği esere “*belâgat yolu, belâgat çıkışı*” anlamına gelen bir isim vermiştir. Eser, hutbeler, hitabeler ve emirnameler; resmî ve özel mektuplar; vecizeler ve öğütler olmak üzere üç bölümden oluşmuştur. Eserde Hz. Ali'ye atfedilen yetmiş dokuz mektup, emirname ve tavsiye ile dört yüz seksen hikmetli öğüt ve mevize yer almaktadır.²

Malum olduğu üzere Hz. Ali, çok yönlü bir şahsiyettir. İdareciliği yanı sıra hem İslamî hem Arap dili ve edebiyatı kaynaklı ilimlere vakıf birisidir. Örneğin, onu nahiv ilminin kurucusu olarak kabul edenler az değildir.³

Hz. Ali, çocuk yaşta Hz. Peygamber'e iman eden ilk Müslümanlardır. Âlim sahabilerden olup Raşit halifelerin dördüncüsüdür. Hz. Ali'nin iktidar dönemi, yoğun siyasî mücadeleyle geçmiştir. Hz. Osman(ö.35/656)'ın katledilmesinden sonra Müslümanlar siyasî planda ayrılmaya başladılar. Hz. Ali halife seçildiği süreçte İslâm toplumu üç gruba ayrılmıştı. Büyük çoğunluğu Hz. Ali'ye beyat ederken, Hz. Osman'ın şehadetinden rahatsızlık duyan ikinci grupta yer alanların bir kısmı, olacakları görmek için bekleme; bir kısmı da yeni halifeye tavır koyma yolunu tercih etmişti. Aralarında Ashabın ileri gelenlerinden bazı kişilerin de bulunduğu üçüncü grup ise tarafsız kalmayı uygun görmüştü. Hz. Ali, halife olduktan sonra Hz. Osman dönemi valilerinin tümünü görevden almak gibi radikal kararlar aldı. Mesela Şam'da valilik yapan Muaviye'nin yerine gönderilen Sehl b. Huneyf (ö.38/658-59) görev yerine ulaşamadı. Muaviye, Hz. Ali'ye beyat etmeyi Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması koşuluna bağlamıştır.⁴

fikhni öğrenmiştir. Kadı Abdulcabbâr'dan Mu'tezile kelâm ve fıkıh usulü, Merzubânî ile Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cerrâr'dan ahbâr ve ensab derslerini öğrenmiştir. Bkz. Mustafa özel, “Şerîf er-Radî”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/4. Hz. Ali'nin konuşma, mektup, öğüt, vasiyet, emir ve hikmetli sözlerini derleyen ve yorumlayan kişidir. Bkz. Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Said el-Kâsımî, *Kavâ'idu't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, (Beirut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts), 231.

² Geniş bilgi için bkz. Mustafa b. Abdullâh Hacı Halife (Katib Çelebi), *Keşfu'z-Zunûn'an Esâmi'l-Kutubve'l-Funûn*, (Bağdâd: Mektebetu'l-Musennâ, 1941), 2/1991; İsmail Durmuş, “Nehcu'l-Belâga”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/538-540. Ayrıca bkz. Ebû'l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ Şerîf er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, thk. Muhammed Abduh, (Beyrût, Dâru'l-Ma'rif, 1992), 537-678.

³ Geniş bilgi için bkz. Ayşe Tokay, *Nahvin Doğuşu*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 93-96.

⁴ Adnan Demircan, Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset, *Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013): 173.

Hz. Ali dönemi, çalkantılı bir dönem olmasına, siyasî muhaliflerin kırmızı çizgileri bulunmamasına rağmen kendisi, hiçbir zaman inancının savaş ve barış ahlakından sapmamış, haddi aşmamış, insaf ölçüleri dışına çıkmamıştır, denilebilir. *Nehcu'l-Belâga*'da geçenler, bunun en bariz bilgi ve belgeleri durumundadır.

Bu çalışmada Hz. Ali'nin memurlarına, yakınlarına ve muhaliflerine yaptığı tavsiyeleri içeren belgelerin analizi yapılacaktır. Çalışmadaki söz konusu mektuplar, *Nehcu'l-Belâga*'da tanzim edilen sıralamaya göre kayıt altına alınmıştır.

1.Savaş Öncesinde ve Esnasında Bazı Memurlarına ve Siyasî Rakiplerine Tavsiyeleri

1.1. Hz. Ali'nin, Kufe Valisi Ebu Musa el-Eşarî'ye Tavsiyeleri

Hz. Ali, kendisinin yanında yer almak amacıyla Cemel Savaşı'na katılmak isteyenleri Ebu Musa el-Eşarî(ö.42/662-63)'nin⁵ engellemeye çalıştığını duyar ve ona iğneleyici, tarizkâr bir üslupla şu uyarıda bulunur: “Senin yaptıklarını bana rapor ettiler. Elçim sana geldiği zaman şahsiyetini koru, cesaretini topla, ininden çık, yanında olanları harekete geçir! Azimli olursan, bize katıl; korkarsan da bizden uzak dur! Allah'a yemin ederim ki nereye gidersen, seni oradan alırım! Hatta o koltukta oturma fırsatı da bulamazsın! Bu, sandığın gibi basit bir şey değildir!”⁶

Hz. Ali, hakem olayında ise Ebu Musa el-Eşarî'ye şunları yazmıştır: “Ben, insanların uğrunda üşüştükleri bu hilafet makamına oturdum. Aslında ben, onların kangren olacak yaralarını sarmaya çalışıyorum. Ümmetin birliğini sağlamada ben-den daha duyarlı bir kimse yoktur, bunu böyle bilesin! Kendi adıma verdiğim sözü yerine getireceğim. Bilmelisin ki ben, kişinin boş konuşmasına çok kızarım. Allah'ın düzeltmiş olduğu bir işi de bozmam! Bilmediğin şeyin ardına düşme! Çünkü insanların en kötülerini; kötü laf taşıyarak sana doğru uçanlardır.”⁷

Görüldüğü üzere Hz. Ali'nin, Ebu Musa el-Eşarî'ye gönderdiği mektup, bir taraftan Hz. Ali'nin idarecilik hassasiyetini, diğer taraftan ise valisinin asıl misyonu dışında farklı davranmasını ele veren bir ulti-matom niteliğindedir.

⁵ Asıl adı Ebu Musa Abdullah b. Kays b. Süleym el-Eş'arîdir. Hakem Olayında Hz. Ali'yi temsil etmiştir. Fakih sahabilerdendir. Kur'an'ı güzel okuyan sahabilerden biridir. Yemen'in Eş'ar kabilesine mensuptur. İdareci olmasına rağmen dünya malına ilgi göstermemiştir. Ebu Musa, birçok gazve ve seriyelere katılmıştır. Zekât memurluğu yapmıştır. Ridde olaylarında sahte peygamber Esved el-Ansî ile mücadele etmiştir. Hz. Ömer tarafından Basra vali ve kadılığına tayin edilmiştir. Basralılar'a Kur'an öğretmiştir. Nusaybin, Dinever, Kum, Kaşan gibi birçok şehrin fethinde önemli hizmetlerde bulunmuştur. Ahvaz ve İsfahan'ı fethetmiştir. Hz. Osman devrinde Basra ve Küfe valiliği yapmıştır. Cemel Olayında tarafsız kaldığından Hz. Ali onu valilikten azletmiştir. Siffin'de Hz. Ali'nin hakemi olmuştur. Miladî (662-63) yılında onun Kufe'de ya da Mekte'de vefat ettiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ebu Musa el-Eşarî”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/190-192.

⁶ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 660-661.

⁷ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 677-678.

1.2. Hz. Ali'nin, Mekke Valisi Kusem b. Abbas'a Mektubu

Hz. Ali, emareti altında bulunan Mekke Valisi Kusem b. Abbas(ö.57/676)'a⁸ şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“İnsanlarla beraber hac yap, önceki ümmetlerin uğradığı Allah'ın bela ve ceza günlerini onlara hatırlat. Sabah, akşam onlarla otur; fetva isteyene, fetva ver; cahil kimseye ilim öğret; âlimle konuşup istişare et. İnsanlarla kendi aranda, dilinden başka bir elçi; yüzünden başka bir muhafız olmasın. İhtiyacı olan kimsenin meramını anlatmasına engel olma. Çünkü daha işin başında çare kapılarını kapatırsan, ihtiyaçları yerine getirildikten sonra da kimse seni takdir etmez.”

“Mekkelilere, evlerinde konaklayan hacı adaylarından herhangi bir ücret almamalarını emret. Çünkü Allah, şöyle buyurmuştur: “*Mukim olsun, yolcu olsun; durum aynıdır.*”⁹ Mukimden kasıt, Mekke'de oturan; yolcudan kasıt ise Mekke dışından Ka'be'yi ziyarete gelenlerdir. Allah, hem bizi hem de sizi seven işleri yapmaya muvaffak etsin.”¹⁰

Bu mektupta Hz. Ali'nin, Mekke Valisi Kusem b. Abbas'a mektubu, tamamen nasihat dolu bir mektuptur. Kendisine, Hacca gelenlere kolaylık göstermesini, insanların arasına karışması gerektiğini, maddî açıdan onlara külfet getirmemesini emretmektedir. Burada Hz. Ali'nin “sosyal devlet” mekanizmasını işletmeye çalıştığı görülmektedir.

1.3. Hz. Ali'nin, Halife Olmadan Önce Selman-ı Farisi'ye Gönderdiği Mektup

Hz. Ali, henüz hilafete gelmeden sahabilerin seçkinlerinden İran asıllı Selman(ö.36/656)'a¹¹ bir mektup göndermiş, mektupta kendisine özlü bazı tavsiyelerde bulunmuştur:

⁸ Kusem b. el-Abbas b. Abdilmüttalib el-Haşimî'dir. Sahabidir. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğludur. Annesi Ümmü'l-Fazl Lübabe bint. Haris el-Hilâliyyedir. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Mekke valiliğine tayin edilmiş, onun ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür. Mekke'deki idari görevleri yanında hac emirliği yapmıştır. Muaviye'nin 39 (659) yılında Yezid b. Şecre er-Ruhavi'yi hac emiri olarak tayin etmesine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Yezid b. Muaviye kumandasında üç bin kişilik bir ordu Mekke'ye doğru hareket etmiş, herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Mekke'ye girmiştir. Fazilet ve takva sahibi olan Kusem, Said b. Osman'la birlikte Semerkant seferine katılmış (56/675) ve Semerkant'ta şehid olmuştur. Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmıştır. Semerkantlılar arasında “şah-ı zend” (yaşayan sultan) olarak anılan Kusem'in mezarına Babür devrinde Mezarşah adı verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, “Kusem b. Abbas”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 16/462-463.

⁹ Hacc, 22/25.

¹⁰ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 667-668.

¹¹ İran asıllı bir sahabidir. Asıl adı Mahbe b. Buzehmeşan b. Mürselan b. Yehbuzan'dır. Müslüman olduktan sonra kendini Selman İbnü'l-İslam diye tanıtmıştır. Selmanü'l-Hayr, Selmanü'l-Pâk veya Selmanü'l-Hâkim diye de anılmıştır. Daha çok, Selmanu'l-Farisî diye bilinmektedir. Mecusi iken Hıristiyanlığı seçmiş, daha sonra ise Müslüman olmuştur. Selman, Hendek Gazvesi'ne ve ondan sonraki bütün savaşlara katılmıştır. Hendek kazılmasını teklif eden odur. Bazı eyaletlerde valilik yapmıştır. Medain'de vefat

“Dünya; dokununca yumuşak gelen; zehiri ise öldüren bir yılanı benzer. Dünyada sahiplendiğin, hayran olduğun az bir şey olsa da, ondan uzak dur! Dünyadan ayrılacağını kesin olarak bildiğinden, onun kaygılarından uzaklaş ve dünyanın renkten renge girmesine de ilgi gösterme! Dünya ile en fazla samimiyet kuracağın an, ondan en çok kaçınacağın zaman olsun! Dünyanın dostu; içtenlikle ona güven duyduğu sürece, dünya onu tehlikelere götürür; candan dost diye inandıkça da, onu ıssız yaban ellere atar. Vesselam.”¹²

Hz. Ali'nin bu mektubunda insanın dünyaya bakış açısının öne çıktığı söylenebilir. Hz. Ali'nin dünyaya bakışı hem hilafet öncesi hem hilafet sonrası aynı düzlemde devam etmiştir.

1.4. Hz. Ali'nin, Medine Valisi Sehl b. Hunejf el-Ensari'ye Hitabı

Hz. Ali, Medinelilerden bir grubun Muaviye'ye katıldığını duyunca, Medine Valisi Sehl b. Hunejf el-Ensari'ye¹³ şunları yazmıştır:

“Senin adamlarının, birer ikişer Muaviye'ye katıldıkları raporu bana ulaştı. Onların sayısının azalmasına ve desteklerinden yoksun kalmaya hiçbir zaman üzülme! Onların, hidayet ve haktan kaçarak körlük ve cehalete doğru koşmaları, onlar için bir sapıklık; senin için ise onlardan kurtulmaya bir sebep olarak yeter! Onlar, sadece dünya peresttirler; dünyaya yöneliyor ve ona koşuyorlar. Onlar, bizim dönemimizdeki adaleti bildiler, onu gördüler, işittiler ve kavradılar. İnsanların, bize göre hak konusunda eşit olduklarını da anladılar, ne var ki kişisel çıkarları peşinden koşarak bizden uzaklaştılar. Aman onlar, bizden uzak olsunlar! Allah'a yemin ederim ki onlar, zulümden nefret etmediler, adalete de tutunmadılar. Biz, Allah'ın, bu işin üstesinden gelmemizi nasip etmesini, zorluklarını da bize kolaylaştırmasını diliyoruz. Allah'ın dediği olur. Vesselam.”¹⁴

etmiştir. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Selâm-ı Farisî”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/441-443.

¹² er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 668-669.

¹³ Asıl adı Ebu Sa'd Sehl b. Hunejf b. Vahib el-Ensari el-Evsi'dir. Sehl'in, hicretin ilk yıllarında gece gizlice kavminin putlarını kırdığı ve yakması için Kuba'ya götürüp dul bir kadına verdiği kaynaklarda yer almaktadır. Hz. Peygamber bazı emirlerini tebliğ etmek üzere Sehl'i Mekke'ye elçi olarak göndermiştir. Bedir Gazvesi başta olmak üzere bütün savaşlara katılan Sehl, Uhud Gazvesi'nde İslam ordusu bozguna uğradığında Hz. Peygamberin yanından ayrılmayarak onu korumaya çalışanlar arasında yer aldı. İyi bir ok atıcısı olduğu için Hz. Peygamber, “Sehl'e ok yetiştirin çünkü o 'Sehl' dir, kolay ve isabetli ok atar” diyerek onu takdir etti. Hz. Ali, Şam seferine çıkarken Sehl ile istişare etti; Basra'ya giderken yerine onu bırakarak Medine'ye vali tayin etti. Ayrıca Siffin Savaşı'nın ardından Fars'a vali tayin edildi, ancak Farslılar'ın kabul etmemesi üzerine bu görevi gerçekleştirmedi. Sehl, Hz. Ali ile çıktığı Şam seferinden döndükten sonra 38 (658-59) yılında Kufe'de vefat etti. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte'de* ve diğer hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bkz. Tevhid Bakan, “Sehl b. Hunejf”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/320.

¹⁴ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 671-672.

Bu mektupta Hz. Ali'nin, kendi valilerini “dokunulmaz” bırakmadığı; ama açık ama gizli olsun, onları tarassut altında tutan başka kişi veya mercinin olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü valilerin nasıl hareket ettikleri, görevlerini kötüye kullanıp kullanmadıkları Hz. Ali'ye rapor edilmiştir.

1.5. Hz. Ali'nin, Ziyâd b. Ebîh'e Tavsiyeleri

Muaviye, hilekârlıkla Ziyâd(ö.53/673)'i¹⁵ kendisine kardeş ilan edince Hz. Ali, ona şu mektubu gönderir: “Muaviye'nin, senin aklını çelmek, zorla boyun eğdirmek için sana mektup yazdığını duydum! Ondan sakın! O, şeytanın ta kendisidir. İnsanı, gafil avlamak ve toyluğundan yararlanmak için *önünden, arkasından, sağından ve solundan yaşar*.¹⁶ Ebu Süfyan'ın, Ömer b. Hattab döneminde şeytanın kışkırtmasına uyararak kendince uydurduğu bir sözle¹⁷ soy tespit edilmez, miras gerçekleşmez. Böyle bir şeye tutunma, sofraya hücum eden davetsiz misafire, deveye asılan küçük zembilin sallanmasına benzer.

Ziyad, bu mektubu okuyunca: “*Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki çok doğru söylüyorsun, bu aynen böyledir*” demiş ama Muaviye, bu konuda ısrar edince onun tarafına geçmekten kurtulamamıştır.¹⁸

Başka bir yerde ise ona şunları demiştir: “Bütün samimiyetimle Allah'a yemin ederim ki şayet Müslümanların ganimetlerine -az veya çok olsun- ihanet ettiğini duyarsam; sana öyle sert davranırım ki azıcık malın bile senden uzaklaşır, önemsiz işler sana ağır gelir ve belini kırar! Vesselam.”¹⁹

Şu noktaya dikkat etmemiz gerekir: Hangi zaman ve mekânda olursa olsun, olaylar siyasîleştiğinde kimi zaman duygular devreye girer, iş çıkırından çıkar, mak-

¹⁵ Asıl adı Ebû'l-Mugire Ziyâd b. Ebî Süfyan olup Emevîler'in meşhur Irak valisidir. Hicretin birinci yılında (622) Tâif'te doğmuştur. Annesinin adı Sümeyye'dir. Hz. Ebû Bekir döneminde Müslüman olmuştur. Kabiliyeti ile tanınmıştır. Basra vilayetinde kâtiplik ve valilik yapmıştır. 44 (664) yılında Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Ebû Süfyan'n nesebine bağlanınca Ziyad b. Ebu Süfyan olarak adlandırılrsa da Ziyâd b. Ebîh adıyla şöhret kazanmıştır. Muaviye'nin tehditleri sonucunda onun yanında yer almıştır. Yönetimde oldukça sert ve acımasız davranmıştır. Ziyâd, Hz. Ali taraftarlarına ve Hâricîler'e yönelik sert bir siyaset uyguladı, onların Kûfe ve Basra'daki etkinliklerini ortadan kaldırmıştır. 53/673 tarihinde Kûfe'de vefat etmiştir. Bkz. İrfan Aycan, “Ziyâd b. Ebîh”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/480-482.

¹⁶ Hz. Ali, burada “*Sonra elbette onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından,ollarından sokulacağım ve sen, onların çoklarını şükredenlerden bulmayacaksın*” (Araf, 7/17) ayetine telmihte bulunmuştur.

¹⁷ Ebu Süfyan'ın, Ziyâd b. Ebîh hakkında söylediği söz şudur: “Ben, onun kim tarafından annesinin rahmine bırakıldığını biliyorum.” Ebu Süfyan, bu sözle, Ziyad'ın gayri meşru babasının kendisi olduğuna işaret etmiştir. Bkz. er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 605.

¹⁸ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 605-606.

¹⁹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 555.

sadı aşan sözler sarf edilebilir. Hz. Ali ile Muaviye ve taraftarları arasındaki yazışmalar, bu minval üzere değerlendirildiğinde olayın garipsenmediği görülecektir diye düşünüyoruz.

1.6. Hz. Ali'nin, Azerbaycan Valisi Eşas b. Kays'a Hitabı

Hz. Ali, Azerbaycan valisi Eşas b. Kays (ö.40/661)²⁰ hakkında bazı olumsuz bilgi ve duyular aldığına ona şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Senin işin, kendini zengin etmek değildir. Senin sorumluluğun, boynundaki bir emanettir. Unutma ki sen, senden daha yetkili kimsenin denetimi altındasın. İdaren altındakilerin cesaretini kırma, zorunlu olmadıkça onları tehlikeye sokma! Elinde, Yüce Allah'ın malından bir mal var; onu bana teslim edinceye kadar sen, o malın bekçisisin. Dilerim ki ben, senin üzerinde kötü amirlerden birisi olmam.”²¹

Hz. Ali'nin, Azerbaycan valisi Eşas b. Kays'a olan bu hitabı, üstün asta yaptığı pedersâhî tavsiyeleri sadedinde sayılacak bir hitaptır. Burada sorumlu ve duyarlı bir idarecinin, emri altındaki memuruna son derece şefkatli ve bir o kadar da uyarıcı yönü öne çıkmaktadır. İdarî mekanizmada gözetim ve denetim mekanizması devre dışı kaldığında memurlar, başına buyruk hareket etmeye başlar, kendilerini devlet ile özdeşleştirir. Bu pozisyon, devletleri çöküşe götüren en tehlikeli faktörler arasında yer almaktadır.

1.7. Hz. Ali'nin, Ma'kıl b. Kays er-Riyâhî'ye Tavsiyesi

Hz. Ali, Ma'kıl b. Kays er-Riyâhî'yi²² üç bin askerle takviye eder ve Şam'a doğru hareket etmesini emreder. Bu süreçte ona şu tavsiyeleri yapar:

²⁰ Asıl adı Ebu Muhammed Ma'diker b. Kays el-Eş'as el-Kindî'dir. Cengâver sahabilerdendir. Miladî 600 yılında doğmuştur. 15/636 yılında İran'ın fethine katılmıştır. Kadisiye, Medain, Celûla ve Nihavend savaşlarında bulunmuştur. 17/638 yılında Halid b. Velid kumandasında Suriye'nin fethine katılan Eş'as Yermük Savaşı'nda bir gözünü kaybetmiştir. Azerbaycan ve İrminiye'ye vali olarak gönderilmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti döneminde bu bölgelerin valisi olan Eş'as, halktan halife için biat almıştır. Hz. Ali onu ve ordusunu Muaviye ile mücadele için geri çağırması; Muaviye, kardeşi Utbe b.Ebu Süfyan'ı Eş'as'a göndererek onu kendi safına almak veya tarafsızlığını sağlamak istediye de Eş'as Hz. Ali'ye bağlı kalmıştır. Sıffin'de önemli başarılar elde etmiştir. Hakem olayından sonra ordunun yorulmuş olduğunu ileri sürerek Hz. Ali'yi Küfe'ye çekilmeye zorlamış; Nehrevan ve Haruriye'de Haricîler'e karşı yapılan mücadelelere katılmış; Hz. Ali'nin şehid edilmesinden kırk gün sonra Küfe'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Asri Çubukçu, “Eş'as b. Kays”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/455-456.

²¹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 542.

²² Hz. Ali döneminin önde gelen askeri ve sivil memurlarındandır. Hz. Ali'ye çok bağlı birisidir. Cemel ve Sıffine katılmış, Haricilere karşı son derece mücadele vermiştir. Hz. Ali, Küfeliler'den iki bin kuvveti Ma'kıl'in komutasında Haricî isyancı Hırrîf üzerine göndermiştir. Hırrîf, bozguna uğratılmış ama bazı adamlarıyla Basra körfezi kıyılarına kaçmayı başarmıştır. Hırrîf, birçok farklı Hâricîler'i, Hz. Ali'ye karşı kış-

“Mutlak manada kavuşacağın ve ondan başka sığınacağın olmayan Allah'tan kork! Seninle savaşıp başkasıyla savaşma! Ordunu, sabah ve akşam serinliğinde yürüt, öğle sıcağında mola ver, kendini ve bineğini yorma, gecenin başında da askerini yürütme. Çünkü Allah, geceyi yürütme zamanı değil, uyku ve konaklama vakti olarak takdir etmiştir. O esnada vücudunu dinlendir, kendini yorma. Seher vakti açıldığında veya şafak söktüğünde, Allah'ın bereketini umarak hareket et. Düşmanla karşılaştığında, askerinin ortasında dur, savaş ateşini kızıştıran kimse gibi düşmana yaklaşma. Beladan korkan kimse gibi de uzak durma. Emrim gelinceye kadar bekle. Onlara olan düşmanlığınız, onları doğru yola çağırmadan ve mazeretlerini dinlemeden, sizi savaşa sürüklemesin.”²³

Burada bir idarecinin, askerine verdiği savaş taktiğine dair tavsiyeleri yer almaktadır. Dikkat edilirse Hz. Ali, komutanına önce Allah'tan korkmasını tavsiye etmiş, daha sonra ise savaş yolunda ve esnasında nasıl hareket edilmesi gerektiğini söylemiştir.

1.8. Hz. Ali'nin, Meşhur Komutanı Mâlik b. Eşter'e Uyarıları

Hz. Ali, Mâlik(ö.37/657)'e²⁴ olan nasihatı, en uzun mektupları arasında yer almaktadır. Onun, görev verdiği Mâlik b. Eşter'e tavsiyeleri şu şekilde olmuştur:

kırtmaya devam etmiştir. Hatta bazı mürtedleri ve Hıristiyanları kendi safına çekmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Ma'kıl, Hırrî'te karşı harekete geçmiş, meydana gelen çarpışmada Hırrî't öldürülmüştür. Ma'kıl, hicrî kırk yılında vefat etmiştir. Vefat zamanı hakkında bir iki yıl farklılıkla muhtelif görüşler vardır. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türki Sıbt İbnu'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, (Dımaşk: Dâru Risale el-Alemiyeye, 2013), 6/402; Ebû'l-Hasan Alî b. Ebû'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kadî, (Beyrût: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, 1997), 2/717-722; Şemsuddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî,1993), 4/116; Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1988), 8/28; Ebû Zeyd Velîyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Muhtedeve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arabve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Asârahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988), 3/178.

²³ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 548.

²⁴ Asıl adı, Mâlik b. el-Hâris b. Abdiyegûs el-Eşter en-Neha'î'dir. Hz. Ali'ye oldukça sadık bir komutandır. Cengâverliğiyle meşhur olmuştur. Yemen asıllıdır. Hz. Peygamber'i görememiştir. Hz. Ömer'in Câbiye'deki toplantısına katılan emirler arasında yer almıştır. Hz. Ali halife seçilince Eşter, Kufeliler adına ona biat ettiği gibi bazı muhalifleri de biate zorlamıştır. Eşter Cemel, Sıffin, Nehrevan savaşlarına katıldı ve önemli görevler üstlenmiştir. Sıffin'de Hz. Ali'nin süvari ve piyade kuvvetlerine kumanda etmiştir. Mısır valiliği yapmıştır. Muaviye'nin azmettirmesi sonucu, zehirli bal şerbeti ile 38/658-659 yılında şehit edilmiştir. Muaviye, Mâlik b. Eşter'in ölüm haberini Dımaşk Camii minberinden ilan ettirmiş ve “Ali'nin iki sağ kolu vardı; biri (Ammar b. Yasir) Sıffin'de kesilmişti, diğeri de bugün kesildi”

“Ey Mâlik! Şunu bil ki seni, daha önce adaletle ve zulüm ile hüküm süren devletlerin gelip geçtiği bir ülkeye gönderiyorum. Sen, kendinden önceki idarecilerin icraatlarını düşündüğün gibi insanlar da senin yaptıklarına dikkat edeceklerdir. Onlar hakkında dediklerini, halk da senin hakkında söyleyecektir. Onlar iki kısımdır: Bir kısmı, dinde kardeşindir; diğer kısmı da insan olma noktasında senin gibidir. Onların hata ve kusurları olabilir, bilerek veya bilmeyerek ellerinden bir kötülük çıkabilir. Yaptıklarından dolayı, Allah'ın seni bağışlamasını ve hoş görmesini istediğin gibi sen de onları bağışla ve hoş gör. Çünkü sen, makam olarak onların üstündesin, seni bu işe tayin eden de, makamca senin üstünde; Yüce Allah da seni görevlendirenin üstündedir. Askerlerini, toplumun yiğit, şerefli, salih aileye mensup, özgeçmiş temiz olan kimselerden seç. Komutanlara iyi davranman, kalplerinin sana yönelmesine neden olur. Vatandaşların isteklerini yerine getir, onlara güzellikle övmeye devam et, sıkıntılara maruz kalanların sabrını dile getir. İçinden çıkmadığın sorunları, sana karışık gelen işleri, çözüm için Allah'ın Kitabı'na ve Resulü'nün sünnetine götür. Allah'a götürmek ise O'nun Kitabının açık hükümlerini almaktır. Resule götürmek ise üzerinde ittifak edilen kuşatıcı apaçık sahih sünnetine sarılmaktır. Memurlarının uygulamalarını denetle. Kötü yardımcılarından sakın. Vergi işini ve vergi memurlarını da kontrol et. Kâtiplerini denetle. İşlerinin başına, onların en dürüst olanlarını geçir. Tüccarlara ve zanaatkârlara özen göster, onlara iyi davran. Yetimlerin, çaresiz kalmış yaşlıların ve dilenmeyenlerin hakkını gözet! Vatandaşlarından uzun süre uzak olma. Halkın önüne çıkmamak, idarecilerin daha birçok şeyi öğrenmelerine mani olur. İdareci, nihayetinde bir insandır; insanlara görünmediği zaman, olayları bilemez.

Akraban da olsa, özel adamların da olsa sana düşen böyle adaletle hareket etmendir. Vatandaşlar, senin hakkında “*adil davranmıyor*” diye düşünürlerse, onlara gerekçeni izah et!

Sonuç olarak Allah'ı ve kullarını razı edecek sağlam gerekçeler getirmeye; nimetini üzerimize tamamlaması ve mükâfatını kat be kat vermesi için, benim de senin de hayatını mutluluk ve şehitlikle bitirmesi yolunda bizleri muvaffak etmesini Allah'tan dilerim. “*Biz sonunda O'na döneceğiz.*”²⁵ Selam, Hz. Peygambere, onun temiz soyuna ve Allah'a teslim olanlara olsun.”²⁶

Mâlik, Hz. Ali'nin gözde ve en yakın komutanlarından. Gözü pek bir askerdir. Bu mektupta öne çıkan nokta, Hz. Ali'nin, en yakını da olsa hata işlemesi du-

demidir. Geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Eşter”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/486-487.

²⁵ Bakara, 2/156.

²⁶ er-Radî, *Nahcu'l-Belâga*, 621-649.

rumunda onu doğrudan uyarması, hem dünyasını hem ahretini düşünmesidir. Görüldüğü üzere Hz. Ali, Mâlik'e çok yönlü nasihatlerde bulunmuştur. Çünkü Onun başarısı Hz. Ali'ye nispet edileceği gibi başarısızlığı da nispet edilecektir. Bu davranış ve psikoloji, her idare için geçerlidir. Burada önemli bir diğer nokta ise gerek akraba gerekse yabancı olsun, herkese adaletli davranmanın vurgulanmasıdır. Zira bir idarecinin akraba çevresini kayırması, en tehlikeli ve istismara en müsait olumsuz davranıştır.

1.9. Hz. Ali'nin, Savaş Esnasında Arkadaşlarına Tavsiyesi

Hz. Ali, askerlerine “Bozgundan sonra geriye çekilip tekrar saldırmak, dönüp yine hücum etmek, sakın size ağır gelsin! Kılıçlarınızın hakkını verin, düşmanlarınızı yere serin! Şiddetli darbelere karşı direnin, fazla bağırıp çağırmayın, çünkü bağırma; savaşta cesaretin kırılmasına yol açar. Tohumu yaran ve rüzgârı yaratan Allah'a and olsun ki onlar Müslüman olmadılar; ancak otoriteye teslim oldular; küfürlerini gizlediler. Kendilerine yardımcı bulduklarında da küfürlerini açığa verdular”²⁷ şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur.

Malum olduğu üzere asker ile ölüm, asker ile öldürme olayı, birbirine özdeş ve yekdiğerini çağrıştıran sözcüklerdir. Hz. Ali, savaş esnasında da çevresine nasihat etmekten geri durmamış, onları hem cesaretlendirmiş hem savaş hukuku sınırlarını aşmamalarını emretmiştir. Bu tavır, bir komutan ve askerleri için en büyük erdemdir. Burada şu noktaya da değinmek yerinde olacaktır: “Müslüman olmadılar; ancak otoriteye teslim oldular; küfürlerini gizlediler” sözüyle Hz. Ali'nin, rakiplerini mutlak küfürle itham ettiğini sanmıyoruz. Zira Hz. Ali'nin rakipleri hakkında söyledikleri derlenip harmanlandığında, böyle bir sonuca gitmenin kolay olmayacağı aşikârdır.

1.10. Hz. Ali'nin, Düşmanla Karşılaştığında Bir Savaşçı Olarak Yaptığı Dua

Hz. Ali, düşmanla karşılaştığında hep metanet sahibi olmuş, merhameti elden bırakmamış, insaf ölçüleri dışına çıkmamıştır demek mümkündür. O, düşmanla karşılaştığında bile şunları terennüm etmiştir:

“Allah'ım, gönüller sana bağlanmış, boyunlar senin önünde bükülmüş, gözler sana dikilmiş, ayaklar senin için yol almış ve bedenler senin uğrunda yorulmuştur. Allah'ım, aramızdaki düşmanlık ortaya çıktı, kin kazanları coşup taşı. Allah'ım, Peygamberimizin aramızda bulunmayışını, düşmanlarımızın çok oluşunu ve arzularımızın dağınıklığını sana şikâyet ediyoruz.”²⁸ Daha sonra ise şu ayeti okumuştur: “*Rabbim, bizimle milletimiz arasında hak ile sen hüküm ver. Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.*”²⁹

²⁷ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 551.

²⁸ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 550.

²⁹ Araf, 7/ 89.

Hz. Ali'nin bu tavrı, Hz. Peygamberin Bedir savaşı arifesindeki tavrını andırmaktadır. Zaten tarih, hem olumlu hem olumsuz bağlamda tekerrürden ibaret değil miydi?

1.11. Hz. Ali'nin Savaştaki Ahlakî Kişiliği ve Tavrı

Hz. Ali, büyük oğlu Hasan'a (ö.49/669) savaşta kimseyi mübareze/düelloya çağırmasını tavsiye etmiş; ama kendisini çağırana da karşılık vermesini söylemiştir. Çünkü ona göre savaşa çağırana asidir; asinin ise öldürülmesi gerekir.³⁰ Ayrıca ona, düşmanlıkta aşırılık yapmamasını ama düşmana gereken tepkiyi göstermesini aksi takdirde zulme uğrayacağını vurgulamıştır.³¹

Örneğin Hz. Ali, Nahravan günü savaşta öldürülen Haricilerin yanından geçerken “Beter olun, sizi aldatan, sizi zarara soktu” demiştir. “Onları kim aldattı ya Emirel-müminin?” diye sorulunca da: “Şeytan ve kötülüğü emreden nefisleri, onları aldattı. Onlara kötülük yollarını açtı, üstün geleceklerini va'd ederek onları ateşe attı” diye karşılık vermiştir.³²

Muhammed b. Ebu Bekir'in (ö.38/658)³³ şahadetini duyduğu zaman ise “Ona olan üzüntümüz, onun ölümüne sevinenlerin sevinci kadardır. Ancak onlar, bir düşmanı azalttı; biz ise bir dostumuzu kaybettik”³⁴ şeklinde hikmetli bir sözle hissiyatını paylaşmıştır.

İbn Cerir et-Taberî (ö.310/923), *Tarih*'inde, fakihlerden Abdurrahman b. Ebu Leyla'dan (ö.83/702) rivayet ettiğine göre -Abdurrahman, Haccac'a (ö.95/714) karşı kıyam eden İbn Eş'as'ın (ö.85/704) yanında bulunarak insanları kıyama teşvik eden kimsedir- o şöyle demiştir: “Şam ehli ile karşılaştığımızda Hz. Ali'nin şunları buyurduğunu işittim:

“Ey müminler! Her kim, yapılan bir düşmanlık ve kendisine çağrılan bir kötülük görür de kalbiyle ondan nefret ederse, günah ve cezadan muaf olur. Her kim diliyle karşı çıkarsa, bundan dolayı mükâfat alır ki, bu da öncekisinden daha iyidir. Her kim Allah'ın adını yükseltmek ve zalimlerin adını alçaltmak için kılıcı ile karşı

³⁰ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 729.

³¹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 749.

³² er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 754.

³³ Asıl adı Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk Abdullâh b. Osman el-Kureşî et-Teymî'dir. Hz. Ebûbekir'in oğludur. Mısır valiliği yapmıştır. Siyasî çalkantılar döneminde Hz. Osman'a ve Muaviye'ye karşı çıkmış, Hz. Ali'ye bağlı kalmıştır. Mısır'da Muaviye taraftarlarınca yakalanmış, hunharca öldürülmüş, cesedi yakılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Adem Apak, “Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/518.

³⁴ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 754.

koyarsa, o hidayet yoluna girmiş, doğru yolda yürümeye ve kalbinde iman ışığı yanmaya başlamıştır.”³⁵

Kur'an, müminlerin özellikleri arasında “öfkeyi yenme” özelliğini de saymıştır. Bilindiği gibi –tabir caizse- öfkenin tavan yaptığı, başka bir ifadeyle öfkenin kontrol altına alınmadığı/alınmadığı alan, savaş sahasıdır. Durum bu merkezde iken Hz. Ali, taraftarlarına öfke kontrolü yapmalarını söylemekten geri durmamıştır.

1.12. İbn Mülcem, Onu Yaraladıktan Sonra Hz. Ali'nin Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Çevresine Vasiyeti

Malum olduğu üzere Hz. Ali, İbn Mülcem (ö.40/661)³⁶ tarafından suikasta uğramıştır. Bu olay üzerine Hz. Ali'nin çocukları ve sevenleri köpürmüş, olay yerinde İbn Mülcem'i öldürmek istemişlerdir. Yaralı durumda olan Hz. Ali, oğulları Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve çevresine bir süre beklemelerini, olayların seyrine göre sui-kaştçı İbn Mülcem'e ceza uygulamalarını tavsiye etmiştir.

“Allah'tan korkmanızı ve dünyaya rağbet etmemenizi tavsiye ederim. Zalimin düşmanı, mazlumun yardımcısı olunuz. İkinize, bütün çocuklarıma, aileme ve mektubumun ulaştığı herkese Allah'tan korkmayı, işlerinizde düzenli olmayı, aranızda uyumlu davranmayı vasiyet ediyorum. Dedeniz Hz. Muhammed'in şöyle dediğini duydum: “*İki kişinin arasını bulma, bütün kılınan namazlardan ve tutulan oruçlardan daha üstündür.*”

“Komşular hakkında Allah'tan korkun! Kur'an hakkında Allah'tan korkun; Allah'tan korkun! Onunla amel etme konusunda kimse sizi geçmesin. Namaz hakkında Allah'tan korkun! Çünkü o, dininizin direğidir. Beytullah/ Kâbe hususunda Allah'tan korkun! Hayatta olduğunuz sürece orayı ıssız bırakmayın!”

“Cihadı bırakmayın, onun uğrunda mallarınız ve canlarınızla savaşınız! Birbirinizle ilişkilerinizi kesmeyiniz! İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevinizi ihmal etmeyiniz, yoksa başınıza kötüleriniz geçer ve dua ederseniz de artık dualarınız kabul edilmez! “*Müminlerin emiri öldürüldü*” diyerek Müslümanların kanını dökmeye kalkışmayınız! Dikkat edin, katilimden başkasını öldürmeyiniz! Bir süre bekleyin, şayet onun bu darbesinden ölürsem, siz de buna karşılık ona bir darbe vu-

³⁵ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 764-765.

³⁶ Hz. Ali'nin katili olan bu adamın asıl adı, Abdurrahman b. Amr b. Mülcem el-Muradi el-Himyeri el-Kindî'dir. İbn Mülcem, Sıffin'de Hz. Ali'nin saflarında savaşmış ama Hakem Olayından sonra diğer Hariciler'le birlikte ona karşı cephe almıştır. 40/661 tarihinde Hz. Ali'yi şehit etmiş, kendisi de öldürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbn Mülcem”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/220.

run! Adama -kulak burun keserek- *müsle* yapmayınız! Çünkü ben, Rasulullah'ın “Azgın bir köpek bile olsa, ona işkence etmekten sakının” dediğini duydum. Muhammed'in sünnetini terk etmeyiniz! Dün, sizin arkadaşınızım, bugün size bir ibretim, yarın ise sizden ayrılacağım. Şayet yaşarsam kanımın kefilim benim, eğer ölürsem -ki bu benim için mukadderdir- bağışlarsam, bu benim için Allah'a bir yakınlıktır, sizin için ise bir sevaptır. Siz de bağışlayın! “Allah'ın sizi bağışlamasını istemez misiniz ?”³⁷ Ben, su arayanın suya kavuştuğu, isteyenin de muradına erdiği konumundayım.³⁸ “Allah katındaki şeyler, iyi olanlar için daha hayırlıdır.”³⁹

İbn Mülcem olayı, Hz. Ali'nin yüce kişiliğine ayna tutan en büyük olaydır. Zira suikastçısı yakalanmış, derdest edilmiş ama olayın seyrine göre hareket edilmesini tavsiye etmiştir. Oysaki birçok suikastçı, hemen olay mahallinde linç edilmiştir. Hz. Ali ise suçta muadil bir cezanın verilmesine matuf olarak acele edilmemesini, gelişen duruma göre davranılmasını emretmiştir. Zaten Hz. Ali, aldığı darbelerin neticesinde şehit olmuş, İbn Mülcem'e ise kısas cezası uygulanarak öldürülmüştür.

1.13. Hz. Ali'nin, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'a Tavsiyeleri

Talha b. Ubeydullah (ö.36/656)⁴⁰ ve Zübeyr b. Avvam (ö.36/656)⁴¹, Hz. Ali'nin siyâsî rakipleridir. Onlara şu nasihati yapmıştır: “Gizleseniz de, insanlar

³⁷ Nur, 24/22.

³⁸ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 613-615.

³⁹ Ali İmran, 3/198.

⁴⁰ Asıl adı, Ebû Muhammed Talha b. Ubeydillâh b. Osmân et-Teymî el-Kureşî'dir. Önde gelen sahabilerdendir. Nesebi Hz. Peygamber ile Mürre'de, Hz. Ebû Bekir ile Amr b. Kâ'b'da birleşir. Müşriklerden işkence görmüştür. Medine'ye hicret etmiştir. Uhud Gazvesi'nde Hz. Peygamberi korurken birçok yerinden yaralanmış ve eli çolak kalmıştır. Hz. Osman'n öldürülmesinden sonra Ali'ye biat ettiyse de bu biatin kendisinden zorla alındığını söylemiştir. Hz. Ali'nin yeni valiler tayin edeceğini öğrenince kendisine ait geniş toprakların ve taraftarlarının bulunduğu Basra valiliğini istemiş ama halife bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Zübeyr b. Avvâm ile birlikte hareket ederek Hz. Osman'n katillerinin cezalandırılmasını isteyen Hz. Aişe'nin safına katılmıştır. Basra Valisi Abdullah b. Amir'in ısrarı üzerine gittikleri Basra yakınlarında Hz. Ali'nin ordusuyla karşılaşmışlardır. Burada Ali ile görüşen Talha, savamaktan vazgeçmiş ve geri safta durmuştur. O sırada genellikle bir çarpışmanın gerçekleşmeyeceği düşünülmüş ancak umulanın aksine iki ordu arasında Cemel Vak'ası olarak bilinen çarpışma meydana gelmiş ve Talha bu sırada kendisini Hz. Osman'ı öldürenler arasında yer almakla suçlayan Mervân b. Hakem tarafından 36/656 yılında öldürülmüştür. Sahâbenin en zenginlerinden biri olduğu için geriye büyük bir miras bırakmıştır. Cemel Vak'ası sırasında el konulan bazı gayrimenkulleri, Hz. Ali tarafından çocuklarına geri verilmiştir. Bünyamin Erul, “Talha b. Ubeydullah”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 34/504-505.

⁴¹ Asıl adı Ebû Abdullah ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî'dir. Mekke'de doğmuştur. İslâm'a davetin ilk günlerinde on alt yaşında iken yedinci Müslüman olarak İslâmîyet'i kabul etmiştir. Ok atmayı, kılıç kullanmayı ve ata binmeyi öğrenerek yetişen Zübeyr, Medine'de de Hz. Peygamber'in yakın çevresinde bulunmuş, birçok savaşa katılmıştır. Hz. Ebû Bekir devrinde Medine yakınlarına kadar gelen mürtetlere karşı mücadele etmiştir. Hz. Ömer döneminde onun en yakınındaki kişiler arasında girmiş, Hz. Osman'n şehadetinin ardından Hz. Ali'ye biat etmiş ve ondan halifeyi şehid eden kişileri bulmasını talep etmiştir. Olaylar, onun istekleri doğrultusunda gelişmeyince Talha b. Ubeydullah ile

kendi tercihleriyle beni istemedikçe istemediğimi; bana biat etmedikçe biatlerini almadığımı da biliyorsunuz. İkiniz de beni isteyen ve bana biat eden kimselerdendiniz. Halk, ne zorba bir idareci olmam ne hazır bir mal için bana biat etti.

Yemin ederim ki, takiyye yapmak konusunda Muhacirlerin en haklı olanları, ikiniz değilsiniz. Bana biat etmeden önce bu hilafet işine yeltenmiş olsaydınız, bana biat edip sonra da karşı çıkmanızdan daha inandırıcı olurdu. Osman'ı benim öldürdüğümü ileri sürüyorsunuz; öyleyse benimle ikiniz arasında, Medinelilerden her iki tarafa da katılmayanlar hakem olsun! Sonra, onların verdiği karar doğrultusunda herkes Osman'ın katline ilişkin ceremesini çeksin! Bu görüşlerinizden vazgeçin! Zira şimdi sizin yaptığınız, en utanç şeydir. Bu utançla cehennem, bir araya gelmeden geri dönün! Vesselâm”⁴²

Hz. Ali'nin, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'a tavsiyelerinde de ibret alınması gereken noktalar mevcuttur. Hz. Ali, onları itidale davet etmiş, aralarındaki münaza ve münakaşalar konusunda tarafsız Medinelilerin hakem olmasını önermiştir. Ama sonuç nafile! Üzülerek ifade edelim ki Hz. Peygamberden sonra Müslümanlar arasında en talihsiz çatışmalardan olan “Cemel olayı” gerçekleşmiştir.

1.14. Hz. Ali'nin, Amr b. As'a Gönderdiği Mektup

Hz. Ali'nin rakipleri arasında Amr b. As da (ö.43/664)⁴³ bulunmaktadır. Amr, ortağı Muaviye gibi siyasi manevralara sahip birisidir. Hz. Ali, onu şu sözlerle uyarmıştır: “Sen; dinini, doğru yoldan sapan, ayıplarını örten elbisesi yırtılan, meclisinde

Mekke'de Hz. Aişe ile buluşmuşlardır. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını sağlamak amacıyla bir ordu hazırlamaya karar vermişlerdir. Hazırlık yapmak için Basra'ya geçmişlerdir. Cemel olayında Hz. Ali, Zübeyr b. Avvam ile konuştuğuktan sonra Zübeyr, Medine'ye dönmek için savaş alanını terk etmiştir. Bunu gören Benî Temimî Umeyr (Amr) b. Cürmûz, birkaç arkadaşıyla birlikte Zübeyr'in peşine düşmüş, onu şehit etmişlerdir. Haberi alan Hz. Ali çok üzülmüş, gözyaşı dökmüş ve katilini cehennemlik diye nitelemiştir. Zübeyr'in, savaş alanından ayrıldığını gören Mervân b. Hakem tarafından okla vurulup şehid edildiği de nakledilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, “Zübeyr b. Avvam”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/522-524.

⁴² er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 650.

⁴³ Asıl adı, Ebû Abdullah Amr b. el-Âs b. Vâil es-Sehmî el-Kureşî'dir. Mısır'ı fetheden komutan ve aynı zamanda devlet adamıdır. Mekke'de doğmuş, Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensuptur. Mekke'nin ticaret ve siyaset hayatında önemli rol oynamış birisidir. Siyasî ayrışmalarda Muaviye'nin yanında yer almıştır. Mekke fethinden önce Müslüman olmuştur. Müslüman olmadan önce dış ülkelere yaptığı ticari seyahatler sırasında Habeşistan Hükümdarı Necaşi ile dost olmuştur. Uhud ve Hendek savaşlarında Kureyş ordusunun süvari birliklerine kumanda etmiştir. Ancak Cemel Olayından sonra. Hz. Osman'ın intikamını almak üzere Muaviye b. Süfyan'ın saflarına katılmış ve ona büyük destek sağlamıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilaf diplomatik yollarla çözülemeyince Suriye ordusunu Hz. Ali 'ye karşı savaşa hazırlamak için büyük gayret sarf etmiştir. Siffin Savaşı'nda Şam süvari birliklerine kumandanlık yapmıştır. Amr b. As, bu olaydan üç yıl sonra Mısır'da bir ramazan bayramı günü doksan yaşını aşmış olduğu halde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal, “Amr b. As”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/79-81.

saygın kimseye leke süren, yumuşak huylu arkadaşımı aşağılayan kimsenin dünyasına uydurdun. Aslanın av artığını yemek için onun pençesine sığınan ve avından arta kalandan pay bekleyen köpek gibi onun peşinden gittin! Böyle yapmakla hem dünyanı hem ahretini kaybettin. Eğer hakka sarılmış olsaydın, kârlı çıkardın. Allah, bana, seni ve Ebu Süfyan'ın oğlunu (Muaviye'yi) cezalandırmak için bir imkân verirse, sizi cezalandırırım. Şayet bunu başaramaz, benden sonra dünyada kalırsanız, bilin ki önünüzdeki ceza günü, sizin için daha çetindir.⁴⁴

1.15. Hz. Ali'nin, Muaviye'ye Elçi Olarak Gönderdiği Cerir b. Abdullah el-Becelî'ye Yazdığı Mektup

Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyan (ö.60/680) arasında birçok mektuplaşma gerçekleşmiştir. Hz. Ali, bir ara Muaviye b. Ebu Süfyan'a elçi olarak gönderdiği Cerir b. Abdullah el-Becelî(ö.51/671)'ye⁴⁵ yazdığı kısa bir mektupta şunu vurgulamıştır:

“Mektubum sana ulaştığında, onu hemen Muaviye'ye götür. Onu kesin hükme çağır, sonra onu, insanı bertaraf eden bir savaş ile zillete düşüren bir barış arasında muhayyer kıl. Savaşmayı tercih ederse, onun üzerine yürü, eğer barışı isterse biatını al! Vesselam.”⁴⁶

1.16. Hz. Ali'nin, Çeşitli Yazışmalarda Muaviye b. Ebu Süfyan'a Yaptığı Nahiye

Hz. Ali, idari mekanizmada her ne kadar en üst makama gelmiş olsa da onun hem asker hem bir idareci olarak dünyaya karşı duruşu, oldukça sade bir duruştur. O, hep şöyle derdi: “Ey dünya, ey dünya benden uzak dur! Kendini bana mı sunuyorsun, yoksa beni mi özlüyorsun? Heyhat, zaman seninle ilgilenme zamanı değişirdi! Var benden başkasını aldat. Sana ihtiyacım yok. Bir daha dönmeyecek şekilde seni üç kez boşadım! Ömrün kısa, belan kolay aşılır ve istikbalin önemsizdir. Ah azığın azlığından, yolun uzunluğundan, yolculuğun uzak ve hesap gününün dehşetinden!”⁴⁷

⁴⁴ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 599.

⁴⁵ Asıl adı, Ebû Amr Cerir b. Abdullah b. Cabir el-Becelî'dir. Komutan sahabilerdendir. Yakışıklılığından dolayı kendisine “Ümmetin Yusufu” denmiştir. Cerir, aslen Yemen'de Becile kabilesinin reisi olup, Mekke Fethinden önce İslâmîyet'i araştırarak kabul etmiştir. Hz. Ebubekir döneminde ortaya çıkan isyan ve irtidat hareketlerini bastırmak için Halife tarafından görevlendirilmiştir. Azerbaycan fethine katılmıştır. Siyasî hareketlerin yoğun olduğu süreçte Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Yüz civarında hadis rivayet etmiştir. Bkz. Mustafa Fayda, “Cerir b. Abdullah”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), VII/410-411.

⁴⁶ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 543.

⁴⁷ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 695. Ayrıca bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehrân el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfîyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, ts), 1/84; Ebu'l-Kâsım Ali b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 14/401-402; Şeyh Bahâuddîn Muhammed b. Huseyin b.

Hz. Ali'nin en çetin ve en politik manevralara sahip rakibi Muaviye b. Ebu Süfyan⁴⁸ ile farklı zamanlarda yazışmalarındaki mesajları ise şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Allah'ın kulu, Müminlerin Emiri Ali'den, Muaviye b. Ebu Süfyan'a: “Söz ettiğiniz konu hakkındaki mazeretimi ve sizi dikkate almadığımı biliyorsun. Öyle ki önlenmesi mümkün olmayan olay gerçekleşti. Olay uzun, söz ise çoktur. Kaçan kaçtı, gelen ise geldi. Yanında bulunan kişilerden biat al, arkadaşlarından oluşan bir heyetle yanıma gel!”⁴⁹

“Ebubekir, Ömer ve Osman'a biat edenler, onlara biat ettikleri şartlar üzere bana da biat ettiler. Orada hazır bulunan başkasını seçmedi, bulunmayan da biatı reddetmedi. Şura, ancak Muhacirler ve Ensar'dan oluşur. Eğer onlar, bir kimse için toplanıp onu İmam diye nitelerlerse bu, Allah'ın razı olduğu bir şey olur. Eğer bir kimse onların yaptığının dışına çıkar, razı olmayıp kınar veya bir bidate uyup onların verdikleri karardan ayrılırsa, onu çıktığı yere geri çevirirler. Israr ederse, müminlerin yoluna uymadığından dolayı onunla savaşırlar. Allah da, onlara sırtını döndüğü müddetçe ona sırtını dönecektir.

Bana hayatı verene and olsun ki, ey Muaviye! Şayet ihtiraslarına değil aklına göre hareket edersen, beni, Osman(ö.35/656)'in öldürülmesi konusunda insanların en masumu olarak görürsün. Sen de biliyorsun ki, ben ondan uzaklaşmış, bir kenara çekilmiştim. Buna rağmen eğer bu cinayeti, suçsuz birine yıkmak istiyorsan, o zaman gerçeği dilediğin kadar gizle.”⁵⁰

Abdussamed Bahâî Harisî el-Âmilî, *el-Keşkül*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/173.

⁴⁸ Ebu Abdurrahman Muaviye b. Ebu Süfyan Sahr b. Harb b. Ümeyye el-Ümevi el-Kureşî'dir. Emevi hilafetinin kurucusu olup Mekke'de doğmuştur. Ümmü Habibe bint Ebu Süfyan'dan dolayı Hz. Muhammed'in kayınbiraderidir. Uzun süre Şam valiliği yapmıştır. Muaviye, Hz. Osman'ın ardından Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye, Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda ilgisiz kaldığını ve suç ortağı olduğu isyancıları ordusunda barındırdığını ileri sürerek biat etmemiştir. Her şeye rağmen Hz. Ali, onu kendisine biat etmeye çağırmış ama o, buna yanaşmamıştır. Onun bu tavrı iki tarafı Siffin'de karşı karşıya getirmiş, aralıklarla üç ay süren çarpışmaların son gününde Hz. Ali'nin kumandanı Mâlik el-Eşter, Muaviye'nin ordusuna kesin darbeyi vurma noktasına gelmiş, hatta ümidini kaybeden Muaviye kaçmaya karar vermişti. Fakat yanında savaşan Amr b. As ona, mızrak uçlarına Kur'an-ı Kerim sayfaları taktırarak karşı tarafı anlaşmazlığı Allah'ın kitabının hakemliğinde çözmeye çağırmasını önermiştir. Bu taktik işe yararmış ve Muaviye ağır bir mağlubiyetten kurtulmuştur. Kısacası Hz. Ali'yi en çok uğraştıran kişi, Muaviye olmuştur. Muaviye, 60/680 yılında Şam'da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, “Muaviye b. Ebu Süfyan”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/332-334.

⁴⁹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 676.

⁵⁰ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 542-543.

“Kavmimiz, Peygamberimizi öldürmeyi, kökümüzü kurutmayı istemişti. Bize komplolar kurmuş, kötü muamelelerde bulunmuş, hayatı yaşanmaz kılmış, terör estirmiş, sarp dağlara çıkmaya zorlamış, aleyhimize savaş ateşini yakmıştı. Allah, İslâm'ın havzasını savunmamızı ve onun haremını kimsenin ihlal etmemesini emretti. İman edenimiz, bununla mükâfat almak istiyor; kâfirimiz ise soy sopunu savunuyordu. Hz. Peygamber, savaş şiddetlenip insanlar geri çekilince ashabını, Ehl-i Beyt'iyle korur, mızrak ve kılıçlara karşı onları ileri sürerdi. Ubeyde b. Haris Bedir Günü'nde; Hamza, Uhud Günü'nde ve Cafer b. Ebu Talib, Mute'de şehit edildiler. Bazı kimseler, adlarını andığım şahıslar gibi şehit olmayı dilediler. Fakat şehit olanların eceli gelmiş, şehadeti arzu edenlerin ise henüz gelmemişti. Osman'ın katillerini sana teslim etmem isteğine gelince; ben bu konuyu inceledim, onları sana veya bir başkasına teslim etmem için bir neden görmedim. Hayatım üzerine yemin ederim ki, azgınlık ve bölücülüğünden vazgeçmezsen, pek yakında onların seni isteyeceklerini anlayacaksın. Onları istemen ne karada ne denizde ne dağda ne de ovada sana zor gelmeyecektir. Fakat o, öyle bir istek ki, varlığı sana acı verecek; öyle bir ziyaret ki, ona kavuşman seni memnun etmeyecektir. Selam, ona layık olanın üzerine olsun.”⁵¹

“Bu iktidar elbisesini çıkarıp gittiğinde ne yapacağını düşün! Dünya senin için kendini süslemiş, lezzetleriyle seni aldatmış; seni çağırmış, sen de o çağrıya uymuşsun. Seni yönetmiş, sen de peşine düşmüşsün. Sana emretmiş, sen de ona itaat etmişsin. Yakında, dünya seni öyle bir yakalayacak ki, seni kurtaracak bir siper olmayacaktır. Bu işten vazgeç, Hesap Günü'nü düşün! Sana gelene karşı paçalarını sıva, yoldan çıkaranlara fırsat verme. Şayet böyle yapmaya devam eder, gafil davranırsan, seni uyarıyorum; içinde bulunduğun bolluk seni aldatmış, şeytan seni büyülemiş, sende arzusuna kavuşmuş, ruhuna ve kanına varıncaya kadar nüfuz etmiştir.

Ey Muaviye! Geçmişte bir hakkınız ve yüce bir şerefınız olmadığı halde ne zamandan beri halkın idaresini ve ümmetin velayetini ele aldınız! Kötülüğe düşüren etkenlerden Allah'a sığınınız. Gizli olsun, açık olsun kuruntuların aldatmasına habire devam etmekten seni sakındırıyorum.

Beni savaşa çağırmışsın, halkı bir tarafa bırak, tek başına karşıma çık! Her iki tarafı savaştan kurtar ki, hangimizin kalbi kararlı, hangimizin gözleri körelmiş, belli olsun. Ben, *Hasan*'ın babasıyım, Bedir Günü'nde başlarını kopararak deden, dayın ve kardeşini öldüren kimseyim. O kılıç hala yanımdadır ve bu yürekle düşmanımıla tekrar karşılaşacağım! Dinimi değiştirmedim ve yeni bir peygamber de uydurmadım. Ben, sizin isteyerek terk ettiğiniz ve istemeyerek girdiğiniz yol (İslâm) üzerindeyim. Osman'ın intikamını alma iddiasıyla geldin. Osman'ın kanının nerede döktüğünü sen de biliyorsun. İstiyorsan, oradan iste! Sanki ben, sana dış geçirildiğinde, ağır yükler altında böğüren develer gibi bağırдыğımı görüyorum. Sanki ben,

⁵¹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 544-546.

ordunu, birbiri ardınca aldıkları darbelerden, başlarına gelen belalardan ve peşpeşe ölümcül kazalardan dolayı beni çağırıyor gibi görüyorum. Onlar, ya Allah'ın Kitabı'nı inkâr eden inkârcı kâfirlerdir veya beyattan dönen döneklere dir.”⁵²

“Benden Şam'ı istemene gelince; dün senden esirgelediğim şeyi bugün sana verecek değilim. “Savaş, Arapları bitirdi, ancak yarım canlılar kaldı.” sözüne cevabım şudur: “Hak uğruna ölen cennete; batıl uğruna ölen ise cehenneme varır.

“Savaş ve asker konusunda birbirimize eşitiz” demene gelince; “Şüpheli üzere olman, benim yakın üzere olmamdan daha fazla değildir. Şamlılar, Iraklıların ahirete düşkünlüğünden daha çok dünyaya düşkündür. “Biz Abdimenaf oğullarıyız” sözüne gelince; “Biz de öyleyiz. Fakat Ümeye, Haşim gibi; Harb, Abdülmuttalib gibi; Ebu Süfyan da Ebu Talip gibi değildir! Muhacir, talik (Mekke Fethi'nde Müslüman olan) gibi; açıkça Müslüman olan, kılıç gölgesinde İslâm'ı kabul eden gibi; hakka uyan, batıla uyan gibi; mümin de fesat çıkaran gibi değildir.” Atalarının hevasına uyup cehenneme giden evlat, ne kötü bir evlattır! Bizde, cahiliye üstünlüğüyle övüneni zelil; aşığılananı da aziz eden nübüvvet şerefi vardır. Allah, Arapları gruplar halinde dinine getirdiğinde bu ümmet, ister istemez Müslüman oldu. Siz de, gönüllü ya da korkarak bu dini kabul edenler arasında yer aldınız. İslâm'a ilk girenler, bu üstünlüğü elde ettiler. İlk muhacirler, büyük mükâfatı elde ettiler. Şeytanın seni aldatmasına ve özünü galip gelmesine fırsat verme! Vesselâm.”⁵³

Allah'ın, Hz. Muhammed'i, dinini bildirmek için seçtiğini, ona uyan ashabının onu desteklediğini vurguladığını mektubunu aldım. Allah'ın Peygamberi aracılığı ile bize verdiği nimetini, Allah'ın bizi sınadığını göya sen biliyormuşsun da biz bilmiyormuşuz, diye söz ediyorsun, hayret doğrusu. Senin bu pozisyonun, Bahreyn'de hurması bol olan Hecer şehrine hurma taşıyan veya okçu birine okçuluğu belletmeye benziyor. Sen, İslâm'da insanların en değerlilerin falan kimseler olduğunu iddia ediyorsun. Sen öyle bir şeyden söz ediyorsun, onun uygulanması halinde senin hiçbir payın olmaz. Sen onların en arkalarda kalırsın. Buyruk altında olan, hüküm vermeye başladı!⁵⁴

Sen, hedefini kaybetmiş, çölde dolaşan bir adam gibisin. Sana haber veren olmadan göremez misin? —Ama ben Allah'ın nimetiyle bildiriyorum ki- Muhacir ve Ensar'dan bir kısmının Allah yolunda şehit olduklarını ve herkesin bir üstünlüğünün bulunduğunu bilmez misin? Öyle ki, bizim şehidimiz Hz. Hamza şehadete erdiğinde, ona Seyyidü's-Şüheda (şehitlerin efendisi) denildi. Hz. Peygamber,

⁵² er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 546-547.

⁵³ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 552-553.

⁵⁴ Bu söz, insanın mensubu olmadığı bir kavimle iftihar etmesi durumunda söylenen bir atasözüdür.

onun namazını kılarken ona yetmiş tekbir getirmiştir. Bir grup insanın Allah yolunda ellerinin kesildiğini ve her birinin bir üstünlüğü olduğunu görmüyor musun? Öyle ki, onlardan birine yapılan içimizden birisine yapıldığında: “*Cennette uçmaktadır ve iki kanadı var*” denmiştir. Şayet Allah, kişinin kendisini övmesini yasaklamamış olsaydı, insan, kendisi için (Hz. Ali, burada kendisini kastediyor) üstün özellikler söylerdi de müminler onu yakından tanır ve duyanlar da onu inkâr etmezdi. Biz, Rabbimizin seçkin kullarıyız, bize uymakla insanlar da değer kazandılar. Bize denk olmamakla beraber, denkmışsiniz gibi size karışmış, sizden kız almış, kız vermişiz ve kendimizle bir tutmuşuz. Ama bu, senin kavmine karşı öteden beri gelen üstünlüğümüze engel olamaz. Hz. Peygamber bizden, yalanlayan (Ebu Cehil) sizden; Allah'ın aslanı (Hz. Hamza) bizden, döneke mütteliklerin aslanı (Ebu Süfyan) sizden; cennet ehlinin iki efendisi (Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin) bizden, cehennemin çocukları sizden; dünya kadınlarının en hayırlısı (Hz. Fatıma) bizden, Hammâlete'l-hatab/odun hamalı kadın (Ümmü Cemil)⁵⁵ sizden iken bizimle nasıl eşit olabilirsiniz? Bizim üstünlüklerimiz pek çok, sizin aşağılıklarınızın ise haddi hesabı yoktur. Müslümanlığımız nam salmıştır, Cahiliye Dönemi'ndeki şerefimiz de inkâr edilemez. Allah'ın Kitabı, istisnai durumumuzu şu şekilde vurgular: “*Allah'ın Kitabı'na göre akrabaların bazıları, bazılarından daha önceliklidir.*”⁵⁶

Bir diğer ayette de şöyle buyurur: “*İnsanların İbrahim'e en yakın olanı, ona uyanlar, bu Peygamber ve ona iman edenlerdir. Allah, müminlerin dostudur.*”⁵⁷

Böylece biz, bir kat yakınlık açısından, bir kat da peygambere itaat etme noktasında üstünüz. Sakife Günü, Muhacirler, Ensar'a karşı, Resulullah'a olan yakınlıklarını ileri sürerek onlara galip geldiler. Eğer üstünlüğün ölçüsü bu ise size karşı hak bizimdir. Ölçü başka olsaydı, Ensar davalarında diretirdi.

Bütün halifeleri kıskandığımı, hepsine isyan ettiğimi ileri sürüyorsun. Şayet olay böyle ise suç sana ait olmadığı gibi, bahane de göstermen gerekmez.

“Bu, öyle bir şikâyet ki, sen de utanılacak bir şey olduğunu görüyorsun.
”

⁵⁵ Müşrik kadınları arasında en azılı denebilecek bu kadının asıl adı Erva olup, Ebu Leheb'in eşi, Ebu Süfyan'ın kız kardeşi, Muaviye'nin halasıdır. Kur'an'ın Tebbet suresinde “*hammâlete'l-hatab*” sıfatıyla anılan müşrik kadındır. Bizzat Hz. Peygambere fiili ve sözlü ağır hakaretlerde bulunmuş, geceleyin Hz. Peygamberin geçeceği yollara diken ve ağaç dallarını koymuştur. Hz. Peygamberi hicv etmekten hiçbir zaman geri durmamıştır. Ölüm yeri ve tarihi bilinmemektedir. Bkz. Gülgün Uyar, “Ümmü Cemil”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/315-316.

⁵⁶ Enfâl 8/75.

⁵⁷ Ali İmrân 3/6.

Daha sonra benimle Osman arasındaki olayı dile getirmişsin. Ona yakın olmandan dolayı bunu senin cevaplandırman gerekir ki, hangimiz daha çok ona düşmanca davrandık ve öldürülmesine neden olduk? Ona yardım etmek istediği halde onun, yerinde oturup geri durmasını istediği kimse mi, yoksa yardım istemesine rağmen geri duran, başına gelecekler gelinceye kadar yaygara koparan kimse mi? Allah'a yemin ederim ki, bu böyle değildir! Yüce Allah buyurur ki: “Allah, içinizden (savaştan) alıkoyanları ve kardeşlerine ‘Bize katılın’ diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların sadece pek azı savaşa gelir.”⁵⁸

Bidatler konusunda Osman'a kızmam dolayısıyla özür dileyecek değilim. Ona karşı bir kusurum varsa; o da onu uarmam ve rehberlik etmemdir. Nice kınanan insan vardır ki, masumdur.

Çok öğüt almaya çalışsan, kimi zaman töhmet altında kalır.

Ancak gücümün yettiğince ıslah etmek istedim. Başarım, ancak Allah'ın yardımı sayesinde, O'na dayandım ve O'na yöneldim.

“Benimle ve bana uyanlar için, sana göre hüküm verecek sadece kılıçtır” diye bir karara varmış olman, ağlarken beni güldürdün. Abdülmuttalip Oğullarının kılıçtan korkup düşmandan kaçtıkları ne zaman görülmüştür?

Biraz bekle, savaş başlayacak, Hamel saldıracak. (Hamel b. Bedr'in atasözü haline gelmiş sözlerinden biridir.) İsteddiğin kimse, seni çağıracak; hesaba katmadığın şey, sana yaklaşacaktır. Muhacir, Ensar ve güzellikle onlara uyanlardan oluşan bir orduyla sana doğru yol alıyorum. Onlar kefenlerini giymiş, en sevdikleri karşılaşma ise rablerine kavuşmaktır. Onlara, Bedir Savaşı'na katılanların çocukları ile Haşim Oğullarının kılıçları eşlik etmektedir. Onların savaş meydanında senin kardeşine, dayına, dedene ve soyuna neler ettiklerini hatırlamışsındır.⁵⁹ Allah buyurur ki: “Ve o, zalimlerden uzak değildir.”⁶⁰

Allah'tan kork, Allah'ın, üzerindeki hakkına bak, cehaletinden ötürü mazet gösteremeyeceğin şeyi anlamaya çalış. Kendini tanı, kendini! Allah, gideceğin yolunu sana açıklamış, işlerinin nasıl biteceğini beyan etmiştir. Sen, zararın en büyüğüne ve küfür durağına koşmuşsun! Nefsin seni kötülüğe gömmüş, sapıklığa atmış, yokluklara düşürmüş ve yollarını engebeli hale getirmiştir.⁶¹

Osman ve katilleri hakkında tartışmayı uzatmana gelince; işine geldiği zaman Osman'a yardım ettin; O, yardıma muhtaç iken ise yalnız bıraktın. Vesselâm.⁶²

⁵⁸ Ahzâb 33/18.

⁵⁹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 565-570.

⁶⁰ Hûd 11/83.

⁶¹ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 571-572.

⁶² er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 597.

Benim Talha ve Zübeyr'i öldürdüğümü, Aişe'yi sürdüğümü, Kufe ile Basra'ya konakladığımı söylemişsin. Bu, içinde bulunmadığın bir olaydır, üzülmen ve bu konuda mazeret beyan etmen gerekmez! Muhacirlerle Ensar'dan oluşan bir ordu ile beni ziyaret edeceğinizi yazmışsın! Kardeşin (Amr b. Ebu Süfyan Bedir'de) esir edildiği gün hicret bitti. Gelmekte acelen varsa, yavaş ol, biraz rahatla! Ben, seni ziyaret edersem ki doğru olan da budur. Dilerim Allah, ancak senden intikam almam için beni sana gönderecektir. Şayet sen ziyaretime gelirsen, Beni Esed'li şairin dediğini sana söylerim:

*“Yaz rüzgârına karşı duranlara, rüzgâr yüzlerini vurur;
Kaya, toz toprak arasında, çakıl taşlarını onlara savurur.”*

Ey Muaviye, deden Utbe b. Rabia (ö.2/624), dayın Velid b. Utbe (ö.2/624), ve kardeşin Hanzala(ö.2/624),ya peş peşe indirdiğim kılıcım yanımdadır!⁶³

Benden, Şam valiliğini geri istiyorsun. Sen, derin uykuya dalıp kâbus rüya gören, rüyası kendisini yalanlayan; kalktığına şok geçiren, konumu kendisini takatsiz bırakıp yaptığı işin lehine mi yoksa aleyhine mi olduğunu anlamayan kimse gibisin! Allah'a yemin ederim ki seni ortadan kaldırma konusunda geri durma niyetim olmamış olsaydı, benden sana öyle belalar ulaşırdı ki kemiklerini kırar, etlerini lime lime ederdim.⁶⁴

Bilindiği gibi Hz. Ali'nin en büyük siyasi rakibi Muaviye b. Ebu Süfyan'dır. Durum bu merkezde olmasına rağmen Hz. Ali, hep itidalli davranmaya çalışmış; yeri geldiğinde ona tavsiyelerde bulunmuş, yeri geldiğinde onu ahiret hesabıyla uyarmıştır.

1.17. Hz. Ali'nin, Sıffin'de Düşmanla Karşılaşmadan Önce Askerlerine Tavsiyesi

Hz. Ali, Sıffin'de henüz düşmanla karşılaşmadan askerlerine bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Onun tavsiyeleri, aynı zamanda onun savaş ahlakını da ortaya çıkarmıştır. Hz. Ali'nin hem savaşta hem barışta takip ettiği siyasetin, Hz. Peygamberin siyasetiyle örtüştüğü söylenebilir. Zira kendisi, nübüvvetin evinde büyümüş, vahiy pınarından kana kana içmiştir. Onun, savaş öncesi, askerlerine tavsiyesini şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Onlar savaşa başlamadıkça siz savaşa başlamayın! Çünkü siz, -Allah'a hamd olsun- kesin bir delile, kanıta sahipsiniz. Onlar savaşa başlayınca kadar beklemeniz, onlara karşı sizin için ikinci bir delil olacaktır. Allah'ın izniyle düşman yenilgiye uğradığında kaçan, çaresiz kalan ve yaralıları sakın öldürmeyin! Şerefinize

⁶³ Adı geçen üç kişi Bedir savaşında öldürüldüklerinden ölüm tarihleri aynı yazılmıştır. Bkz. Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mulûk* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 2/445.

⁶⁴ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 674.

ve komutanlarınıza sövseler bile kadınlara eziyet etmeyin!⁶⁵ Çünkü onlar, ruh, beden ve duygusallık noktasında zayıftırlar. Bize, kadınlar müşrikken bile onlara dokunmamamız emredilmişti. Cahiliye döneminde bir erkek, taş veya sopayla dövmedikçe, bir kadın o erkeğe sövmezdi.”⁶⁶

Hz. Ali'nin, savaş öncesinde askerlerine yaptığı tavsiyeler Hz. Peygamberden mühlhem tavsiyelerdir. Hz. Ali'nin selefleri olan üç halife de aynı tavsiyelerde bulunmuştur. Aslında onların gerek savaş öncesinde gerekse savaş sonrasında yaptıkları tavsiyeler, Kur'an öğretilerinin gölgesindeki tavsiyelerdir.

SONUÇ

Hz. Peygamberin amcası Ebu Talib'in oğlu Hz. Ali, küçüklüğünden beri gerek aile içinde gerekse çevresinde sorumluluk sahibi bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Onun, yaşının fevkinde bir anlayış ve şuura sahip olmasında Hz. Peygamberin oldukça önemli bir katkısının olduğu göz ardı edilmemelidir.

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber, amcası Ebu Talip çok yoksul olduğundan amcaoğlu Ali'yi yanına almış, onun bakımını üstlenmiş; iâşe, ibate ve nafakasının temin ederek amcasının maddi yükünü hafifletmeye çalışmıştır.

Valilerinden Ebu Musa el-Eşarî için “Senin yaptıklarını bana rapor ettiler. Elçim sana geldiğinde şahsiyetini koru, cesaretini topla, ininden çık, yanında olanları harekete geçir! Azimli olursan, bize katıl; korkarsan da bizden uzak dur! Allah'a yemin ederim ki nereye gidersen, seni oradan alırım! Hatta o koltukta oturma fırsatı da bulamazsın! Bu, sandığın gibi basit bir şey değildir” derken, aslında kendisinin bir sorumlu idareci olduğunu, emri altındaki memurlardan bîhaber olmadığını anlıyoruz.

Medine Valisi Sehl b. Huneyf el-Ensari'ye “Senin yanında bulunan adamlarının, birer birer Muaviye'ye katıldıkları raporu bana ulaştı. Onların sayısının azalmasına ve desteklerinden yoksun kalmaya hiçbir zaman üzülme! Onların, hidayet ve haktan kaçarak körlük ve cehalete doğru koşmaları, onlar için bir sapıklık; senin için ise onlardan kurtulmaya bir sebep olarak yeter! Onlar, salt dünya ehlidirler; dünyaya yöneliyor ve ona koşuyorlar” derken, bir yönüyle olup bitenden haberdar olduğunu diğer taraftan ise en dar ve sıkıntılı anda bile valisini motive etmeye çalıştığını gözlemliyoruz.

Mekke valisi Kusem b. Abbas'a “İnsanlarla beraber hac yap, önceki ümmetlerin uğradığı Allah'ın bela ve ceza günlerini onlara hatırlat. Sabah, akşam onlarla otur; fetva isteyene, fetva ver; cahil kimseye ilim öğret; âlimle konuş istişare et. İnsanlarla kendi aranda, dilinden başka bir elçi; yüzünden başka bir muhafız/emirber

⁶⁵ Kadınlara eziyet edilmemesi konusuna dair geniş bilgi için bkz. Osman Kaya, “Nisa Suresi 34. Ayet Bağlamında Kur'an ve Sünnete Göre Kadın Erkek Eşitliği ve Kadınların Dövülmesi Meselesi”, *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 4/6 (October 2017), 324-346.

⁶⁶ er-Radî, *Nehcu'l-Belâga*, 674.

olmasın. İhtiyacı olan kimsenin meramını anlatmasına engel olma” demiş; bununla hükümet-millet kaynaşmasının ne denli önemli olduğunu belirtmiştir.

Hz. Ali, Ma'kıl b. Kays er-Riyâhî'yi “Mutlak manada kavuşacağın ve ondan başka sığınacağı olmayan Allah'tan kork! Seninle savaşımdan başkasıyla savaşmal Ordunu, sabah ve akşam serinliğinde yürüt, öğle sıcağında mola ver, kendini ve bineğini yorma, gecenin başında da askerini yürütme. Çünkü Allah, geceyi yürüme zamanı değil, uyku ve konaklama vakti olarak takdir etmiştir” diye tembihlemiş; bununla kendisinin riyasetindeki sivil ve askerî kesime karşı tutum ve davranışını sergilemiştir.

Ziyad b. Ebîh'e “Muaviye'nin, aklını çelmek, zorla boyun eğdirmek için sana mektup yazdığını duydum! Ondan kesin olarak sakın! O, şeytanın ta kendisidir. İnsanı, gafil avlamak ve toyluğundan yararlanmak için *önünden, arkasından, sağından ve solundan yavaşır*” diyerek uyarıda bulunmuştur. Onun bu minvaldeki tavsiyesi, pederşahi bir idareciliğin örneği olarak verilebilir.

Dünya servetine meyleden Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays'a: “Senin işin, kendini zengin etmek değildir. Senin sorumluluğun, boynundaki bir emanettir. Unutma ki sen, senden daha yetkili kimsenin denetimi altındasın. İdaren altındaki-lerin cesaretini kırma, sağlam bir gerekçe olmadan onları tehlikeye sokma! Elinde, Yüce Allah'ın malından bir mal var; onu bana teslim edinceye kadar sen, o malın bekçisisin. Dilerim ki ben, senin üzerinde kötü amirlerden birisi olmam.

Hz. Ali, Selman-ı Farişî'ye “Dünya; dokununca yumuşak gelen; zehiri ise öldüren bir yılanı benzer. Dünyada sahiplendiğin, hayran olduğun az bir şey olsa da, ondan uzak dur! Dünyadan ayrılacağını kesin olarak bildiğinden, onun kaygılarından uzaklaş ve dünyanın renkten renge girmesine de ilgi gösterme” diye nasihat ederken, aslında dünyaya bakışını vurgulamıştır.

Hz. Ali, İbn Mülcem tarafından hançerle yaralandığında bile tutuklu cani hakkında, oğullarını “Allah'tan korkmanızı ve dünyaya rağbet etmemenizi tavsiye ederim. Zalimin düşmanı, mazlumun yardımcısı olunuz. İkinize, bütün çocuklarıma, aileme ve mektubumun ulaştığı herkese Allah'tan korkmayı, işlerinizde düzenli olmayı, aranızda uyumlu davranmayı vasiyet ediyorum” sözleriyle adalet vasfından uzaklaşmamaları konusunda uyarmıştır. Zaten bir idarenin bekası adaletle, çökmesi ise zulüm ve istibdat ile gerçekleşir.

En büyük ve çetin siyasî rakibi olan Muaviye b. Ebu Süfyan'a bile “Allah'tan kork, Allah'ın, üzerindeki hakkına bak, cehaletinden ötürü mazeret gösteremeyeceğin şeyi anlamaya çalış! Çünkü itaat etme için apaçık işaretler, apaydın yollar, izlenecek hedefler, arzulanan gayeler vardır. Akıllı olanlar, o yolu tutar; zayıf aciz olanlar da ona karşı çıkar” demek suretiyle en ideal idarecilik ve komutanlık örneğini sergilemiştir.

Dikkat edildiğinde Hz. Ali'nin dost olsun, düşman olsun, her kesime gönderdiği her mektup ve emirnamenin başına besmele yazdığı görülecektir. Buradan hareketle son söz olarak şu söylenebilir: Hz. Ali'nin siyasî rakiplerine karşı takındığı tavırlar, gerek inanan gerekse inanmayan her dönemdeki sivil ve askerî idareciler için bir esin kaynağı olacak erdemlerdendir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matba'atu'l-İslâmiyye, 1982.
- Âmilî, Şeyh Bahâuddîn Muhammed b. Huseyin b. Abdussamed. *el-Keşkûl*. thk. Muhammed Abdulkarîm en-Nemirî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Apak, Adem. "Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30: 518. (İstanbul: 2005.
- Aycan, İrfan. "Muaviye b. Ebu Süfyan". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30: 332-334. İstanbul: 2005.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebih". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44: 480-482. İstanbul: 2013.
- Bakan, Tevhid. "Sehl b. Huneyf". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36: 320. İstanbul: 2009.
- Bakır, Abdulhalik. "Kusem b. Abbas". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26: 462-463. İstanbul: 2002.
- Çubukçu, Asri. "Eş'as b. Kays". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11: 455-456. İstanbul: 1995.
- Durmuş, İsmail. "Nehcu'l-Belâga". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32: 538-540. İstanbul: 2006.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehrân. *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Esfiyâ*. Beyrût: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Zübeyr b. Avvam". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44: 522-524. İstanbul: 2013.
- Erul, Bünyamin. "Talha b. Ubeydullah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39: 504-505. İstanbul: 2010.
- Fayda, Mustafa. "Cerir b. Abdullah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7: 410-411. İstanbul:1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbn Mülcem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20: 220. İstanbul: 1999.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Selmân-ı Farisî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36: 441-443. İstanbul: 2009.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hibetullâh. *Târîhu Dimaşk*. thk. Amr b. Garamel-Amravî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Dîvânu'l-Mubtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Asârahum min-Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halîl Şahhade. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1988.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Alî b. Ebu'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kadî. Beyrût: Dâru'l-Kuttâbi'l-Arabî, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebu Musa el-Eşarî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 190-192. İstanbul: 1994.
- Kaya, Osman. "Nisa Suresi 34. Ayet Bağlamında Kur'an ve Sünnete Göre Kadın Erkek Eşitliği ve Kadınların Dövülmesi Meselesi". *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 4/6 (October 2017), 324-346.
- Önkâl, Ahmet. "Amr b. As". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 79-81. İstanbul: 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Eşter". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 486-487. İstanbul: 1995.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtu'z-Zamân fî târîhi'l-A'yân*, thk. Heyet. Dımaşk: Dâru Risale el-Alemiyye, 2013.
- Şerîf Radî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ. *Nehcu'l-Belâga*. thk. Muhammed Abduh. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1992.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tokay, Ayşe. *Nahvin Doğuşu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Uyar, Gülgün. "Ümmü Cemîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 315-316. İstanbul: 2012.